

En vandring bland minnen i Söderfors

AV GEORG WAHLSTRÖM

Söderfors är ett av de få brukssamhällen i Uppland, som lyckats klara sig undan bruksdöden, vilken gick hårt fram i samband med industrialismens genombrott. Det gamla ankarbruket har emellertid sin livskraft kvar, och på senare år har betydande utvidgningar företagits på skilda områden.

Söderfors Bruk räknar sina anor från 1676, då Claes Depken Ankarström erhöll privilegium att här anlägga en ankarsmedja. Trots de spår den nya byggnadsverksamheten satt i Söderfors har samhället dock lyckats bevara mycket av sin gamla prägel. Särskilt gamla minnesmärken och anrika byggnader har med pietetsfullhet vårdats och därmed räddats åt eftervärlden.

En besökare kan än i dag i verkligheten erfara något av den stämning, som var att finna här i gången tid. Herrgårdsbyggnaden från 1690-talet, på vars

tak man alljämt kan se det grillska vapnet, ligger omgärdad av bruksträdgården. Framför herrgården — mot norr — utbreder sig hela »det gamla brukets» bostadsområde, så som det för två århundraden sedan planlades och uppbyggdes av dåvarande ägaren Claes Grill. De utmed de långa bruksgatorna planterade, nu till imponerande storlek vuxna lönnarna och askarna, bildar en effektiv inramning åt de vitrappade eller av mörk slaggsten byggda husen.

Ovanpå taket till ett av husen vid Storgatan sitter den gamla dagsverksklockan eller »Vällingklockan», som den även benämnes, uppsatt på ett stabilt stativ av grova bjälkar. Denna åldriga tingest, som haft så mycket gemensamt med brukets arbetsliv, kunde 1952 fira ett jubileum. Det var nämligen då 200 år sedan den tillverkades och uppsattes. Med sin centrala placering mitt i det gamla bruket hade den till

En interiör från Gammelgården i Söderfors som ger en god bild av hur en smed och hans familj hade det vid sekelskiftet.

uppgift att kalla smeder och dagakarlar till deras sysslor i smedjor och jordbruk. I Söderfors bedrevs nämligen tidigare lantbruk i ganska stor utsträckning jämsides med smidet. Dessutom kom klockan på sin tid till användning då elden kom lös eller då folk och kreatur gick bort sig i skogarna.

I klockan finnes en hel del text ingjuten, vilken kanhända kan ha sitt intresse. Karakteristisk är den omtanke klockans tillskyndare hade om det svenska kungahuset. Så här skriver han:

O Stora Himla kung vår konung
väl bevara
Vår drottning även fräls ifrån all
sorg och fara
Vår kronprins som en ring uppå
ditt finger drag,
De andra prinsarna i nådig vård
ock tag.

Dessutom är ingjutet en ängel med utslagna vingar jämte sirliga blomsterslingor.

Vidare återfinnes den latinska texten: — Soli deo gloria — Gud allena vare äran.

En annan ålderdomlig pjäs är mumblingshammaren, som står uppställd på en öppen plats i omedelbar närhet till brukskontoret på ett massivt betongstativ. Då den gamla smedjan revs 1924 för att lämna utrymme för nya verkstäder, forslades den 15–20 ton tunga pjäsen upp från sin mörka plats och ställdes här. Den står där som ett minnesmärke över en gången tid, trygg och stabil och imponerande med sina tunga former. — Hammaren har emellertid ej så hög ålder, som man skulle kunna tro. Den kom i bruk omkring år 1880, då den fick ersätta de tidigare använda skafthamrarna. Drivkraften till den togs direkt ur Dalälven, varifrån vattnet leddes i uppbyggda träkanaler, s. k. »sumpar» till vattenhjulet. Vattentillförseln reglerades av »dammbordsryckarna», pojkar i 10–12 års åldern, som för sin många gånger knogiga syssla uppbar en betalning av 25 öre för 8 timmars arbete, en ganska blygsam förtjänst, t. o. m. för att vara på 80-talet.

På 1700-talet var ankarsmidet den dominerande tillverkningen vid Söderfors, men i början på 1800-talet flyttades tyngdpunkten av tillverkningen över

till stångjärnssmidet. Lancashiresmidet, vartill »mumblingen» användes, infördes 1830 vid Söderfors, vilket därigenom blev det första svenska bruk som tillämpade denna metod. Lancashiresmidet vann dock snart spridning till andra svenska bruk. Vid Söderfors hölls det igång ända till 1918.

Arbetet framför de heta smälthärdarna och vid mumblingen hörde säkerligen till de tyngsta och mest krävande sysslor som fanns på den tiden. Men smederna var garvade från ungdomsåren och hade handlaget inne, när det gällde att brottas med de tunga smältorna och smidesstängerna. De senare utgjorde redan i sig själva en mansbörda. Yrkesvanan var merendels nedärvt från far till son under generationer. Arbetstakten var nog lugnare då, än vad den blev efter industrialismens genombrott, men i stället var arbetstiden så mycket längre. Ett skift omslöt sex timmar och på denna tid skulle vid varje smälthärd brytas sex smältor, vilka slögs ihop under mumblingshammaren och höggs av till lämpliga smältstycken.

Efter avslutat skift var det för smeden att bege sig hem till sin stuga för att få sig något till livs och så ner till »hammarlabbit». Där tillbringades vilotimmarna till det var dags att »gå på» igen. Så förflöt veckan från söndag kväll till lördag middag. Hammarlabbit var en skäligen enkel byggnad med spartansk inredning: ett grovt tillyxat bord, några primitiva träbänkar och så de väggfasta sovbränsarna utefter väggarna. En rostig plåtkamin i ena hörnet utgjorde eldstaden. Vintertid var dessa labbin ett eftersökt tillhåll för brukets småpojkar som »värmestuga». Men som det i regel vimlade av loppor där tillhölls de av sina mödrar att hålla sig däri från, en förmaning som sällan åtlyddes. Det sista hammarlabbit ombyggdes år 1900 till varmbadhus för bruksbefolkningen.

Någon ytterbelysning fanns givetvis inte i bruket på den tiden, utan de långa bruksgatorna låg mörka och dystra, särskilt på höstkvällarna. Smederna gick fram och åter från sina skift endast iförda de långa vita smedsskjortorna. Bruksborna, som var vana vid den unika klädseln, fäste intet avseende vid ett möte med en dylik gestalt på den beckmörka gatan, men för främlingar framstod de som vålnader. Inte att undra på förresten.

Det omtalas att smederna vid midsommarfirandet, då smidet »drogs på» annandagens kväll, mellan smältorna brukade bege sig upp till midsommarbryggan i sina långa linneskjortor, långstrumpor och hemmagjorda träskor. I denna kostymering

kunde de bjuda upp en bruksjanta eller fin mamsell och dansa en sprittande polka, för att sedan gå ned i smedjan till härden och hammaren och fortsätta sitt arbete.

Smederna hade förvisso en dryg arbetsuppgift sig förelagd. På sina vilskift skulle de nämligen sköta sina boställen och skaffa hem bränsle från skogen. En del av dem begav sig även ut på älven med sina fiskedon för att dryga ut den enkla kosten med en eller annan lax. Det fanns gott om denna ädla fisk i Dalälven på den tiden, före de stora kraftverkens tillkomst.

Men även smedshustrurna hade säkerligen veckans dagar fyllda av tungt arbete. Utom de vanliga hushållsbestyren med bak, tvätt, brygd och skötseln av ladugården, skulle tyget till familjens klädesplagg vävas i hemmen. Vid årsskiftet, då årsräkningen var klar på brukskontoret, fick smederna ut sina överjärns- och överkolspengar. Då var det för hustrurna att inköpa lin så långt finanserna tillät. Detta skulle sedan häcklas, spinnas, bykas och blekas. Under de mörka vintermånaderna arbetade sedan vävstolen inne i så gott som varje smedsstuga. Vävsolsbommen med linneväven för smedens skjortor växte allt tjockare fram mot våren. De yngre familjemedlemmarna fick deltaga i hushållsarbetet med att av

Den 200-årsjubilerande klockan är väl skyddad under en gammaldags kupol av trä och skuggad av ett jättelikt askträd, som sträcker sin krona 40 meter i höjden.

Den gamla mumblyngshammaren på planen utanför brukshotellet i Söderfors fick sin nuvarande plats i samband med att den gamla lanca-shire-smedjan revs.

garn i granna färger väva strumpeband för smedens långstrumpor. — Mestadels var smedfamiljerna barnrika, 6–8 telningar var ganska vanligt. Dessa fordrade även sin skötsel, så nog hade husmödrarna bestyr från tidiga morgonen till sena kvällen. Många gånger fick de ta till nattens timmar för att hinna med allt. Fritidsproblem och hobbylokaler existerade minsann inte då. Någon tid för husmodersföreningar, kvinnoklubbar, biografier eller shoppingbesök skulle man för övrigt inte ha haft.

För smederna fanns det dock åtminstone en rekreationsplats, krogen.

Värdshuset, eller »Gammelkrogen», som det kallas av den äldre generationen — en av brukets många vackra byggnader — uppfördes i slaggsten år 1802. Den har en egenartad utformning med sin på tre sidor omgärdade gårdsplan, icke olik en borggård. Den är uppförd i endast en våning, men med vindsutrymmen, som gott och väl kunnat giva plats för ytterligare ett byggnadsplan. De halvmeter tjocka väggarna, som nu bestått i över 150 år utan att nämnvärt angripas av tidens tand, kan säkerligen icke rubbas utan dynamit. Källarportarna svänger tryggt och säkert på sina handsmidda gångjärn. Sina imponerande proportioner har de fått därför att man genom dem skulle frakta de stora ölkaren och öltunnorna in och ut vid skilda tillfällen under året.

Värdshuset tillkom för att kunna härbärga främlingar, som besökte bruket i olika affärsangelägenheter. Det inrymde sålunda en hel del mindre resanderum, matsalar, köksregioner, brygg- och bagarstuga, och — icke det minsta viktiga — »drickstu-

gan». Värdshusrörelsen var av bruksägaren utarrenderad till någon driftig källarmästare eller »traktör», som de på den tiden titulerades. Den siste traktören på »Gammelkrogen» var Carl August Åberg, som dog 70-årig 1885.

Traktörerna drev självhushåll i stor skala och hade för den skull en stab av tjänare för skilda sysslor. För ladugårdens skötsel fanns sålunda en särskilt avdelad piga, som hade tillsynen över kor, får, grisar och höns. För innesysslorna var det minst 3–4 tjänsteflickor, förutom en bryggardräng och en för ölbrygden särskilt anställd bryggerska. Det senare var en mycket ansvarsfull befattning dåförtiden och gick icke sällan i arv bland kvinnorna hos släkter på bruket. Johanna Drougge var den sista erkända bryggerskan i traktörstjänst på 1870-talet. De hos traktörerna städslade tjänsteflickorna hölls i stränga tyglar av sin husbonde. Bland annat fick de inte gå ute som de ville om kvällarna. Klockan 10 skulle de vara inne, och då stod traktören själv i dörren med utsträckt högerarm, varvid pigorna fick passera in under densamma i tur och ordning, efter upprop.

Ölet som bryggdes var mörkt och maltstarkt med ursprung från de gamla vallonerna. Det var givetvis begärligt för de törstiga smederna, som sökte sig till »drickstuggun», då tillfälle gavs. Men även främlingar drogs till Värdshuset för att få traktering. Sålunda gjorde kol- och malmbönderna, som varit till bruket med sina foror, vanligen uppehåll vid krogen för att få sig några stop öl, innan hemfärden till Tierp eller Hedesunda begynte. Även brännvinsutskänkning förekom i stor utsträckning. Eget bryggeri fanns ju vid bruket på den tiden, och naturligtvis flödade brännvinet. En gammal gedigen bränn-

Det gamla värdshuset i Söderfors, ett vackert exempel på det tidiga 1800-talets svenska bruksarkitektur.

vinspanna av koppar rymmande 3–400 liter, vilken användes i bränneriet, förvaras alltså vid bruket.

Stridigheter och slagsmål mellan bruksbor och bönder hörde till ordningen för dagen. Det förtäljes hurusom en av värdshusets pigor en gång kom ut på gårdsplanen i något ärende, då ett slagsmål var i full gång. Blodet stänkte omkring antagonisterna så pass, att hennes vita prydliga förkläde blev nedstänkt av blod. Vid det tillfället blev det emellertid rättgång, och som bevisföring vid tinget fick jungfrun inställa sig med sitt blodiga förkläde. —

Det kunde även hända att någon överförfriskad smed kom till krogen och ville ha sig något till bästa. Traktörn själv i egen hög person brukade emellertid vanligen stå som kontrollant i drickstugans ingång och avvisade dylika besök. De med väldiga kroppskrafter utrustade smederna tog då helt sonika och lyfte undan den ogästvänlige traktörn, och stegade in i den åtrådade lokalen. Några efterräkningar för dessa egenmäktiga tilltag följde icke.

Traktörerna bedrev, jämsides med utskänkningen i Gamla värdshuset, affärsrörelse med livsmedel åt bruksbefolkningen. Det var på den tiden den enda inköpskälla som fanns på bruket. Här såldes bl. a. mjöl, socker, sirap, sill, salt och snus, de mest angelägna varorna i ett hushåll med dåtidens fordringar. En vara som rönt stor efterfrågan var dessutom de hembakade pepparkakorna, som såldes på värdshuset. En gammal bruksbo, som ännu kommer ihåg hur utminuteringsen tillgick, vittnar om att priset var skäligt: Man fick ett förkläde fullt för en krona.

Att traktören var en i samhället betrodd person framgår bl. a. av att han gavs förtroendet att förvara nattvardsvinet i sin källare. Då bruksbefolkningen skulle gå till skrift, vilket allmänt förekom, brukade kyrkans tjänare hämta nattvardsvinet på värdshuset.

Traktörerna hade sinne för affärer. Den av dem som innehade rörelsen i medio av förra seklet, öppnade filial ca en mil från bruket. I Harsbo — hos en av brukets skattebönder — sålde han öl och brännvin i stora partier åt rallarna, under de år järnvägsbygget Orrskog—Söderfors pågick.

Midsommarfirandet vid bruket hade på den tiden nära anslutning till Gamla värdshuset. Utanför den gamla byggnaden, där numera en vacker parkanläggning vuxit upp, fanns då en öppen plats, benämnd »gamla torget». Där utlades till sommarhelgen brukets dansbana. De stora öltunnorna placerades efter värdshusväggen och hit fick smederna komma på midsommaraftonens förmiddag och hämta sin tilldelning av öl. Då var det oftast en tävlan mellan smedshustrurna om vem som kunde skicka med den blankaste och prydligaste kopparkrukan. Mot aftonen satte sedan midsommar-dansen igång öppnad av själva brukspatron. Sedan fortsatte den minst halva natten och pågick såväl midsommar-dagen som annandagen. Musik utfördes på nyckelharpor, skickligt trakterade av spelmän från bruket. Den obligatoriska »långdansen» upp till herrgården och runt dess vackra park, med upprymda smeder, deras hustrur, ungdomar och barn i ledet, ingick som en ceremoni i helg firandet.

På 1870-talet avvecklades »utskänknigen» i Gamla värdshuset, som då togs i anspråk för bostadsändamål. Exteriören på den gamla byggnaden har i stort sett bevarats genom åren, men inomhus har den genomgått högst avsevärda förändringar. De

familjer, som numera har sin tidsenliga bostad inom dess slaggstensmurar, har kanske svårt att utan vidare föreställa sig det rörliga liv, som förr i tiden rådde där.

GEORG WAHLSTRÖM, förrådsföreståndare
anst. vid Söderfors bruk sedan 1917.

